

Doktori (PhD) értekezés tézisei

**A MAROS ALSÓ SZAKASZA SZEREPÉNEK ELEMZÉSE A KÉSŐ
CSÁSZÁR- ÉS A HUNKORBAN AZ ÍROTT ÉS RÉGÉSZETI
FORRÁSOK TÜKRÉBEN**

Kapcsos Norbert

Témavezető: Dr. Phil. Habil. Forisek Péter egyetemi docens

DEBRECENI EGYETEM
Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2022

1. A doktori értekezés előzményei célkitűzései és a téma körülhatárolása

A dolgozat célja a Maros alsó szakasza késő császár- és hunkori szerepének a – rendelkezésre álló – írott és régészeti források alapján történő értékelése.

Mivel a megfogalmazott cél első látásra igen tág tematikai kereteket feltételez, ezért igyekeztem azt a lehető legegyszerűbb módon, a feltett kérdések mentén meghatározni. Az egyik, hogy milyen hatalmi-struktúrákkal számolhatunk a Maros alsó szakaszán a késő császár- és a hunkor folyamán? Illetve, hogy milyen jellegű hatalmi átalakulások nyomait lehet felfedezni, esetleg feltételezni a szóbanforgó időszakban? Ennek megfelelően a dolgozat szűkebb értelemben vett célja a későcsászár- és hunkor hatalmi átalakulásainak nyomon követése a Maros alsó szakaszaként meghatározott kistáj történeti és régészeti vizsgálata által.

A kistáj ezen időszakának történeti és régészeti kutatástörténete közvetlen módon – úgymond – nincs kiélezve a lehetséges hatalmi-struktúrák szempontjából történő megközelítésre, amely nem véletlen, ugyanis ez a személet többnyire csak napjaink kutatásának került homlokterébe. Mindazonáltal lehetőség adódott a téma kutatástörténetének egy olyan tematikai csoportok metszés-, vagy kapcsolódáspontjai mentén való vizsgálatára, mint a kistáj településtörténeti kutatásai és leletanyagának tipológiai és kronológiai rendszerezése, valamint ugyanazon leletanyag és/vagy az írott források alapján a késő császár- és hunkori népességnek – rendszerint etnikai – meghatározása. Bár nem volt teljesen váratlan, viszont a kutatástörténeti értékelésnek egyik legmegdöbbentőbb felismerése a kutatás kultúra-történeti és történeti-régészeti irányzatának keretein belül tárgyalt tematikai csoportjainak egy esetenként erőteljes átpolitizáltsága és ideológiai túltelítettsége volt –, amely a dolgozat céljainak megfogalmazásánál is egyfajta reflexióra késztetett. Ezt a kistáj etnikailag értelmezett lelőhelyeinek térképe szemlélteti a legplasztikusabb módon, amelyek mentén az aktuális nemzetállami politikai-adminisztratív határok vonala rajzolódik ki (30. ábra.), ami aligha tükrözheti a korabeli realitásokat. A történeti és régészeti kutatás ideológiai túlterheltsége a kistáj magyarországi és romániai oldalán eltérő politikai közegben, különböző mértékben érvényesült. Míg a romániai kutatás egy kisebb intermezzot leszámítva a kommunizmus időszakában is folytatta a dáko-román kontinuitás nacionalista elméletének hagyományait, addig a magyarországi oldalon a II. Világháborút követően az Alföldi András által jól kijelölt szakmai keretek között maradt. Ezzel is magyarázható az a tény, hogy akár a közelmúlt romániai kutatásának egyes munkáiban is egy – horizontális, etnikai (?) – csoportidentitással rendelkező népességként tartották számon – a voltaképpen – elméleti konstrukciót képező

„szabad-dákokat”, vagy „dákó-romaiakat”, addig a római írott forrásokban szarmataként megjelölt népesség története – mivel a magyar nemzetté válásban vélhetőleg jelentéktelen, vagy csekély szerepet tulajdonítottak nekik – még az 1984-es Magyarország történetében sem kapott egy fejezetet – ahogy arra Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria is rámutatott. Ilyen körülmények között fordulhat elő, hogy a Maros alsó szakaszán a késő császár- és hunkorban is – az eddigi kutatások alapján – egyaránt – csontvázas rítusú temetkezések alapján – szarmata, – urnás-hamvasztásos rítusú temetkezések alapján – „szabad-dák”, valamint – a Maros menti limes korábbi elmélete szerint egy romanizált – „dákó-római”, vagy esetenként germán jellegű népességgel is számolnak, függetlenül attól, hogy melyik ország történeti, vagy régészeti kutatásáról legyen szó, holott a rendszerváltásokig többnyire a párhuzamos történeti narratívák különböző mértékű „versengésével” lehetne leginkább jellemezni a korszak kutatását. Nem is beszélve arról, hogy bár napjainkra úgy a romániai, mint a magyarországi kutatás elvetette a korábban feltételezett Maros menti limes lehetőségét, viszont az elmélet „mellékcsapásai” továbbra is felfedezhetőek többek között a romániai, – etnikailag (?) – szarmataként értékelt temetkezőhelyek és települések egy része 3–4. századra való keltezésének hagyományában. Holott amennyiben nem zárt kultúrák és etnikumok kategóriáiban gondolkodunk, hanem a késő császár- és hunkori temetkezések rítuselemeinek és leletanyagának egy szocio-kulturális keretek közötti aszinkron, változásában, amely végsősoron ezeknek a párhuzamos kontinuitások és diszkontinuitások szemszögéből való megközelítését jelenti, egy rendkívül izgalmas, ugyanakkor összetett kép rajzolódhat ki, ami a hatalmi-struktúrákat illeti.

2. Az alkalmazott módszerek vázolósa

A téma vizsgálata szempontjából rendelkezésre álló – történeti írott és régészeti – forráscsoportok jellegükből adódóan más-más lehetőségeket rejtettek magukba, ezért igyekeztem azokat saját tudományterületük keretén belül és sajátos módszereik által értékelni, továbbá ezt követően – a vegyes érvelést elkerülendő – a kapott eredményeket párhuzamba állítani és „szembesíteni” egymással. Míg a történeti írott források egyfajta deduktív megközelítést feltételeztek (*top to bottom approach*) lévén, hogy közvetlenül nem vonatkoztathatóak az általam vizsgált kistájra, addig a – kistájhoz közvetlenül is kapcsolódó – régészeti forráscsoport egyfajta induktív megközelítés lehetőségét hordozta magában (*bottom-up approach*). Ilyen értelemben a történeti írott források kiváló módon felhasználhatóak voltak a későcsászár- és hunkor eseménytörténeti vázlatának kidolgozásához, ahol a Reinhard Wenskus munkássága nyomán kibontakozó „*bécsi iskola*” – „*Traditionskern*” és „*Stammesbildung*” fogalmaira épülő – elméleti vívmányai nagy segítséget jelentettek a –

“*populus romanus*” és a barbár etnikai népmo­dell dichotómiája mentén kialakult – római szemlélet mögött meghúzó­dó barbár társadalmak ábrázolásának (*gens*, *natio*, etnográfiai makrocsoportok) megértéséhez. A kutatástörténeti értékelés és a történeti források ilyenfajta megközelítése vetette fel – reflexív módon – a régészeti forráscsoport (temetkezőhelyek és települések) társadalomrégészeti szempontú értékelésének lehetőségét és egyúttal indokolt­ságát is, ahol a – vegyes érvelés hiányában – kibékíthetetlennek tűnő két forráscsoport összehangolásához célravezetőnek tűnt a szociológiai és kulturális antropológiai alapfogalmaknak egy különálló elméleti fejezet keretén belüli rögzítése. Első lépésben több szempontból is indokoltá vált a rendelkezésre álló régészeti forráscsoport adatbázisos felgyűjtése és értékelése, egyrészt annak kutatástörténeti relvanciája miatt, másrészt pedig a társadalomrégészeti vizsgálat kivitelezhetőségének vizsgálata szempontjából is. A rendelkezésre álló, különböző típusú publikációk minél nagyobb mintaszámának (325 tétel) leíró statisztikai vizsgálata által olyan kérdésekre kerestem a választ, hogy mennyiségi és minőségi szempontból milyen régészeti információbázis állt rendelkezésre az eddigi történeti narratívák kidolgozásához? Továbbá, hogy a régészeti információbázis egyáltalán alkalmas-e egy társadalomrégészeti szempontú elemzés kivitelezéséhez? Ezt követően a fentemlített elméleti fejezetben a társadalomrégészeti vizsgálathoz értelmezési keretet biztosító – kulturális antropológiából ismert – társadalomfejlődési modelleket vizsgáltam, illetve a tradicionális, státus alapú társadalmak megértéséhez szükséges fogalmak (státus, hatalom, presztízs, vagyon) meghatározását és egymáshoz való viszonyát vázoltam.

Az eddig használatban levő, esetenként konvencionális és néha prekon­cepcióktól sem mentes kronológiai rendszerek összehangolásának nehézsége egy következetes és egységes kronológiai rendszer kidolgozását indokolta. Ezt egy a császárkorba és hunkorba sorolható 477 temetkezésnek a szeriációs és korreszpondencia vizsgálata révén való­sítottam meg. Ez által meghatározhatóvá vált, hogy nagyjából mely időszakot tekinthetjük a Maros alsó szakaszán későcsászár- és hunkornak illetve, hogy melyek azok a temetkezőhelyek, amelyek egyidejűak és ez által társadalomrégészeti szempontból együttesen értékelhetők. A kronológiai fejezetet egy részletes módszertani leírással láttam el.

A dolgozat gerincét a későcsászár- és hunkori temetkezőhelyek és települések társadalomrégészeti szempontú vizsgálata teszi ki, ahol a temetkezéseket egységes módon a státus alapú társadalmak szerveződését meghatározó négy dimenzió – nem, életkor, vertikális és horizontális társadalmi különbségek – mentén vizsgáltam. Módszertani szempontból egyrészt az adatbázisban különböző mérési szinten rögzített adatok alapján a temetkezések rituális sajátosságainak és leletanyagának leíró statisztikáit végeztem el. Másrészt pedig a nem,

életkor, leletanyag és rituális sajátosságok közötti összefüggéseket keresztábrálás módszerrel, valamint ha lehetőség adódott korrespondencia-vizsgálattal elemeztem. A területi mintázatok azonosítása érdekében az adatokat térinformatikai szoftver segítségével ábrázoltam.

A kistáj későcsászár- és hunkori társadalmainak egy nagyobb léptékű, kontextuális értelmezését a velük egyidejű Kárpát-medencei aureusok és solidusok területi eloszlása és koncentrációja alapján feltételezhető hatalmi körzetek összefüggésében igyekeztem érékelni leíró statisztikai és térinformatikai vizsgálatok által és törekedtem az alkalmazott módszer részletes leírására a tematikus fejezeten belül is.

3. Az értekezés új tudományos eredményeinek tézisszerű felsorolása

Mivel a megfogalmazott célok alapján, alapvetően egy „térben és időben” tájékozódó kutatásról van szó, mindenképp szükségszerűnek tűnt a kistájnak, az elsősorban föld- és vízrajzi szempontok alapján történő természetföldrajzi körülhatárolása, illetve a tárgyalt periódus klimatikus viszonyinak felvázolása. Ami szembetűnő és sok szempontból releváns észrevétel lehet, hogy a – régészeti értelemben tárgyalt – Maros alsó szakasza és a Száraz-Ér által határolt kistáj természetföldrajzi szempontból voltaképpen igen heterogén, az további kisebb tengerszint feletti magasságú hátakra és folyóvölgy menti alacsonyabb síkokra tagolódik, amelyet egy rendkívül összetett, mocsarakkal, meanderekkel, időszakos vizekkel és további erekkel átszőtt vízrendszer jellemezte. Maga a táj természetesen nem egy statikus rendszerként értelmezhető, az az idők folyamán többek között a Maros hordalékfelhalmozó tevékenysége, a történelmi lépték szempontjából lassú – és az emberi generációk által alig érzékelhető – futásirányváltása, az időszakos áradások és globális klimatikus viszonyok olykor gyorsabb és lassabb ütemű, hosszútávú és ciklikus változásainak dinamikája határozta meg. A Maros medrének futásirányát tekintve mindössze csak az utóbbi 1-2 ezer éve folyik jelenlegi medrében, egyelőre nem ismert, hogy a késő császár és hunkor időszakában – annak jelenlegi fattyúágai – az Aranka és a Száraz-Ér milyen mértékben volt meghatározó vízfolyás, bár felmerülhet, hogy sokkal nagyobb jelentőségük volt a korabeli megtelepedés szempontjából, mint ahogyan azt korábban gondoltuk. Többnyire csak napjainkból rendelkezünk biztosabb, és a kistáj vonatkozásban is releváns adatokkal a Római Klíma Optimum végét illetően, amely alapján úgy tűnik, hogy már a 3. század közepét követő időszaktól egy viszonylag gyors lehűlés után, egy több százéves hideg telekkel jellemezhető, valamint a 350–450-es évek között egy csapadékosabb nyarakkal leírható időszak követett. Mindezek alapján egyelőre kérdés, hogy a kistáj ciklikus tájökológiai dinamikája és a Római Klíma Optimum végét követő változások

hogyan és milyen mértékben voltak meghatározóak a kistáj császár- és hunkori társadalma/társadalmainak termelőgazdálkodására, megtelepedési mintázataira, elosztási rendszereire és cserehálózatára.

A szeriáció és korrespondencia-vizsgálat együttes alkalmazásával a kistájról származó 477 temetkezés alapján 6 különböző fázist lehetett elkülöníteni nagyjából az 1-2. század fordulója és az 5. század dereka közötti időszakban. Ezen belül a késő császár- és hunkor időszakának a IV., V. és VI fázisok felelnek meg, amelyek alatt abszolút kronológiai értelemben véve sorban a 3. század vége és a 4. század vége (IV), a 4. század utolsó harmada és az 5. század első két évtizede (V), valamint az 5. század első évtizedei és az 5. század közepe, vagy annak 60-as évei (VI) közötti periódusok érthetőek, amelyek természetesen a leletanyag változásai alapján kevésbé éles kronológiai határok között értelmezhetőek.

A szeriációs vizsgálat természetéből adódóan – amely egy adott kistáj kronológiájának meghatározását célozta meg –, annak eredményei csak korlátozott jellegű történeti következtetéseket tettek lehetővé. Abszolút kronológiai értelemben véve úgy tűnik, hogy a Maros Alsó szakaszán az ún. „Szarmata” kultúrhorizont az 1-2. század fordulóján jelenhetett meg (az I fázis kezdete). Ezt a periódust többnyire a Makó-Igási járandó 25-ös és a Hódmezővásárhely-Fehértó temetkezőhelyek fémjelzik. A történelmi kontextus viszonylatában elég nehéz megbízható módon rámutatni azokra a történelmi eseményekre, amelyek a kultúrhorizont kistájon belüli megjelenését elősegíthették, viszont igen valószínű módon ez fokozatosan ment végbe és nagy vonalakban egy időszakra esett a Római-Dák háborúkkal és Dacia Provincia megszervezésével, amely – a Sânicolau-Mare Seliște SMS G7 temetkezésének tanúságai szerint – úgy tűnik, hogy egybe eshetett az ún. alföldi „aranyhorizont” eltűnésével.

Egy rendkívül érdekes kérdést képvisel, hogy az I Fázis némelyik fibulája vissza vezethető-e a késő La Tène hagyományokig, annál is inkább mivel Arad B06, Békéssámsón-Erdőháti halom és Makó-Igási járandó korongolatlan edényeinek díszítése, valamint az Arad B06 gyümölcsöstál alakú tálja a késő La Tène kori fazekas hagyományok továbbélését sugallja egészen a II Fázisig. A fibulaanyag többi része a Római Provinciákkal való erőteljes kapcsolatokra utal, egészen a III Fázisig (200/220–280/300), amely kevésbé egyértelmű kapcsolatoknak a tisztázása – meghaladja a kutatásom kereteit és – további vizsgálatokat igényel. Viszont, amint az feltűnő a „barbár eredetű” fibulák ettől az időszaktól kezdve kerülnek túlsúlyba és a Felső-Tisza vidékével kivételesen jelentős kapcsolatokat feltételezhetnek, amely a Markomann-Háborúkat követően vélhetőleg egy jelentős hatalmi tényezővé vált a Kárpát-medencébe – ami ismételten további vizsgálatokat igényel. A római

termékek már csak elszórtan jelentkeznek a IV Fázisban (280/300–370/380), bár a kistájnak a Felső-Tisza vidékkel való kapcsolata marad a meghatározó a fibula anyag alapján, emellett már további Fekete Tenger északi partvidéki kapcsolatok kiépülése is felmerülhet. Az V Fázistól kezdődően (370/380–410/420) a férfi temetkezések melléklete sokkalta változatosabbá kezd válni, és egyes temetkezésekben már fegyver melléklet is megjelenik, amely már egy harcos réteg fokozódó jelentőségére utalhat. Az utóbbi jelenség vélhetőleg egy jelentős társadalmi változás eredménye lehet, amely talán a kistájnak a Hun hatalmi-struktúrába való integrálódásával is összefüggésben állhat, bár maga a folyamat korábbi előzményekre is utalhat. Sajnos a VI. Fázis felső kronológiai határát nem lehet egész pontosan meghatározni, bár úgy fest, hogy az némileg meghaladhatja akár az 5. század közepét is. Hasonló módon a VI Fázisnak az ún. D2/D3-as periódussal való viszonya – amelyet többnyire a nagyméretű lemezfibulák temetkezések fémjeleznek – megnyugtató módon nem tisztázható.

Ami a 3. század végi források esetében egyértelműnek tekinthető, hogy Dacia feladását követően az Al-Dunától északra fekvő barbaricumban a különböző *gens*ek között jelentős hatalmi átalakulások mentek végbe. A hatalmi harcok vélhetőleg elég gyakoriak lehettek, amit talán az is jelezhet, hogy a Római Birodalmat is rendszeres jelleggel érték a Karpok támadásai. A hatalmi harcok magas volumenére az is utalhat, hogy azok az Alföld barbár népességét sem hagyták érintetlenül, amelyek idővel – részben – ennek következtében a Pannoniai limesre támadtak. A Karpok pacifikálására azoknak több hullámban történő betelepítése (*receptio*) révén került sor, ezzel szemben a Római–Szarmata háborúk rendezését elsősorban fegyveres úton oldotta meg a Római Birodalom, amelyeket feltehetően egy szövetségi rendszer követett – bár szarmataként azonosított csoportok betelepítését ugyancsak említik források. Úgy a barbár hatalmi harcok, mint a tetrarchia korabeli Római–Szarmata háborúk következtében az Alföldnek feltehetően egyébként is fragmentált hatalmi-struktúrái jelentősen meggyengülhettek. A Római Birodalom területe mellett a – jöllehet már egyébként is heterogén népességű – Karpoknak különböző csoportjai jó eséllyel más *gens*ekhez is csatlakozhattak, ideértve az Alföld „szarmata” hatalmi-struktúráit is. Mamertinus adatai szerint ugyanilyen alapon természetesen egyéb barbár *gens*ek csoportjainak alföldi megjelenése is szóba jöhet. A feszültségek különösebben 322-re sem oldódhattak fel az Alföldön, amelyre Rausimodus Camponai támadása is utal, viszont Róma továbbra is igyekezhetett fenntartani a limes előterében húzódó szövetségi-rendszert. Ezt követően már az Excerpta Valensiana és Ammianus Marcellinus visszautalásai tesznek említést az Alföldön történt 332-es Szarmata–Római–Gót háború utáni időszakra vonatkoztatható eseményekről. A valeriai és Pannonia secundai limes előterének kiemelkedő stratégiai jelentőségét a rómaiak számára az is jól

mutatja, hogy a birodalom alföldi – feltételezhető – szövetségesei mellett beavatkozott a 332-es háborúba. Ennek igazi jelentősége talán abban rejlik, hogy így a Gótok – mint hatalmi-struktúra – a továbbiakban már ugyanahhoz a Róma által irányított szövetségi rendszerhez tartoztak.

Nem sokkal ezt követően esik szó az Arcaragantes és a Limigantes közötti harcokról, amelyeket már sokkal nehezebben lehet rekonstruálni. Jóllehet, hogy a már említett korábbi hatalmi harcok révén az Alföldön megjelenő új barbár csoportokat, a közel egy generációnyi idő alatt a meggyengült hatalmi-struktúrák képtelenek voltak integrálni. A 3. század végét követően és a 4. század elején szinte rendszeres barbár konfliktusok újabb és újabb csoportok megjelenését feltételezhetik az Alföldön. Az újonnan megjelenő csoportok integrálásának egyik alapvető feltétele – Reinhardt Wenskus nyomán – azoknak hosszú időn keresztül való stabil megtelepedése – illetve a hatalmi struktúrán belüli hatalom mértéke és stabilitása –, amiről ez esetben értelemszerűen nem lehet beszélni. Az Arcaragantes és a Limigantes közötti konfliktus feltehetően a korábbi alföldi hatalmi-struktúrák átalakulásának következménye. Mivel a korábbi struktúrák hatalmi szempontból fragmentáltak (decentralizáltak?) voltak, képtelenek voltak kiterjeszteni hatalmukat, a kezdetben alárendelt státusú, vagy státuscsoportba sorolt új barbár elemekre és azokat integrálni (Ammianus Marcellinus XVII.12). Ezt követően a korábbi „szarmata” hatalmi-struktúrák – a Karpokhoz hasonlóan – ugyancsak szétestek. Az Arcaragantes egy része a Római Birodalomba kapott bebocsájtást, míg más részük a Victovalokhoz menekült. Róma ezt követően a Limigantesekkel volt kénytelen szövetséget kötni.

A 334-et követő eseményekről még zavarosabbak az ismereteink. Jordanes ebben az időszakban a Vandálok jelenlétével számol a Maros völgyében. Azonban, ha figyelembe vesszük, hogy a korabeli történetírói gyakorlatnak megfelelően már egy a korábbtól eltérő népmodellt alkalmaz, akkor nem feltétlenül a Vandálok etnikai jelenlétét kellene ez alatt érteni a folyó völgyében. Sokkal valószínűbb, hogy a Vandálok hatalmának a kérdéses területen élő – a szétesett korábbi hatalmi-struktúrákhoz tartozott – csoportok fölé való kiterjesztéséről lehet szó. Ez nyilvánvalóan ütközött Róma érdekeivel, aki nem engedhette meg egy újabb hatalmi koncentráció kiépülését a Limes előterében. Valószínű lehet, hogy a 332-es *foedus* értelmében a Geberich vezette Gót szövetségeseik révén vetettek gátat Visumar ilyen jellegű ambícióinak. A sorozatos barbár hatalmi harcok következtében a 3. század végén és a 4. század közepéig a *gens*ek rendkívül „képlékenyekké” váltak lévén, hogy hatalmi-struktúrák szűntek meg és ezek csoportjai más *gens*ekhez csatlakoztak, amelyeket a hatalom stabilitásának, mértékének és az

idő függvényében vagy sikerült integrálniuk, vagy nem, ami ismét instabilitást eredményezett (Arcaragantes–Limigantes).

Természetesen még mindig kérdés marad, hogy ilyen összefüggések között mi történt az Arcaragantesszel és úgy egyébként a Victovalokkal, akik esetében talán az a legbeszédesebb, hogy ezt követően sorsukról a források már nem tesznek említést. Nem kizárt, hogy a Vandálok hatalmának megerősödése révén a Victóvalok integrálódtak azoknak a hatalmi-struktúrájába és megszűntek önálló hatalmi entitásként létezni. Sokáig ellenmondást jelentett Jordanesnek az a megjegyzése is, amely a vandáloknek a Birodalomba való betelepődését említi, holott a római szerzők ugyanebben az időszakban a szarmaták betelepítéséről írnak (Eusebius 223,6c; Excerpta Valensiana VI.32.I). A közös elem a barbárok betelepítésének a ténye, a különbség feltehetően az elérő népmódel alkalmazásának a következménye. Míg a korabeli római szerzők az etnikai népmódel használják, addig Jordanes már a 6. századra jellemző „alkotmányosabb” népmódel, amely alapján már értelmet nyer a részlet. Ezt követően II Constantius megtorló hadjáratának ilyenformán egyik célja a korábbi szövetségi-rendszer restaurálása lehetett a Pannonia Secunda limesének előterében, ahol a „*dubiae fidei*” helyett a szövetségi szempontból jól kipróbált Arcaragantest helyezte hatalomba Zizais személyében.

Ami talán megalapozottnak tűnik, hogy úgy a Constantinus kori, mint a II. Constantius kori római „külpolitika” szándéka a limes előterének egy szövetségi rendszer keretében való biztosítása lehetett, amely nem tűrte meg az ezen kívül eső barbár *gens*ek hatalmi koncentrációját, sem a limes előterének instabilitását. Rómának ez a stratégiája határozhatta meg hatalmi szempontból a pannoniai limes előterének *gens*eit egészen a Valentianusi korig. Ezt a többnyire konszolidálódott szövetségi rendszert gyengíthette meg a Gabinius megölését követő Római-barbár háború, majd számolta fel végül a Hunoknak a Hadrianopolisi csatát követő Európai térnyerése is. A Vándál, Szvéb és Alán „kevert” elemekből álló népességnek a 400-as évek folyamán történő elvándorlása a Kárpát-medencéből, feltehetően már a Hun birodalom hatalmi központjának alföldi berendezkedését jelölheti. A Hun hatalmi központnak az Alföldre – feltehetően a Maros alsó szakaszára, gyakorlatilag a korábbi hatalmi-struktúrák közötti „határvidékre” (?) – való áthelyezése ezt követően egy olyan hatalmi összpontosulást jelenthetett, amely – ha rövid időre is, de – integrálhatta a korábbi alföldi hatalmi-struktúrákat és/vagy azok töredékeit is, amelynek felbomlását (Nedao) követően újabb hatalmi-struktúrák jöhettek létre, ám ezúttal szerveződés szempontjából már magukba olvasztva a Hun „nomád-államalakulat” számos jellegzetességeit.

Ami ténylegesen a Maros alsó szakaszának – mint kistájnak – a késő császár és hunkori szerepét illeti, az ezzel kapcsolatos következtetések és olykor csak hipotézis szintjén megfogalmazott észrevételek, egyrészt nagymértékben támaszkodnak a szeriációs vizsgálat fenti megállapításaihoz, másrészt pedig a temetkezőhelyek és települések társadalomrégészeti vizsgálatának eredményeihez is, továbbá a Kárpát-medencei Barbaricum késő császár- és hunkori aranyérem forgalmának értékelése alapján kirajzolható hatalmi körzetek együttes értékeléséhez. Míg előbbi vizsgálat léptékét tekintve egy mikro szintű, addig utóbbi egy makro szintű rálátást biztosít a korszak hatalmi-strukturális viszonyainak megértéséhez, amelyen belül a Maros alsó szakaszának szerepe – nehezen, de – értelmezhetővé válik. Bár a temetkezőhelyek társadalomrégészeti szempontú értékelése képezi a dolgozat gerincét és terjedelmében is felülmúlja az összes többi fejezetet, az ezekkel kapcsolatos következtetések, jóllehet az elvárásokhoz képest sokkal szerényebbek, elsősorban azért, mert a temetkezőhelyek eltérő forrásértékkel rendelkeztek, másrészt pedig inkább struktúrákat és folyamatokat lehet „feltárni” semmint eseményeket rekonstruálni. Ami a kistáj késő császárkori – voltaképpen – különböző mértékben interkonnektált társadalmait illeti úgy fest, hogy egy leszármazási alapon, vélhetőleg klán szinten szerveződő, viszonylag közel egyenlő szegmensekből álló – Nikolay Kradin nyomán heterarchikus – közösségeiről beszélhetünk. Ami a társadalmak komplexitását illeti, méretük továbbá a presztízs és létfenntartáshoz szükséges javak egyenlőtlen eloszlása és a temetkezések energiaráfordítása, valamint a vertikális társadalmi különbségeket tükröző rítuselemek alapján esetükben minimum egy a társadalmi státusok rangsorolása alapján kimutatható státushierarchiát lehet feltételezni, azonban vélhetőleg már a társadalmi státusok örökletes jellegét és bizonyos szintű társadalmi rétegződést feltételező nagyobb mértékű társadalmi komplexitás lehetősége is nagy bizonyossággal felmerül. A késő császárkorban a hatalomnak egy viszonylag kis mértékű koncentrációjával, vagyis decentralizációjával lehet számolni, amely csak ritka esetben haladhatta meg a klán szintet és terjedt ki egy összetettebb törzsi, vagy szegmentáris szintig, ahol vélhetőleg az eltérő ősöktől való leszármazási rend biztosította az uralomhoz szükséges legitimációt. Bizonyos női temetkezések leletanyagának sajátosságai arra utalnak, hogy egyes felnőtt korcsoportozhoz tartozó nők, egy a klánok szerveződésében nagy társadalmi megbecsüléssel járó társadalmi státust tölthettek be, amelynek kifejezésére szolgáló szimbólumok közé tartozott, az Fi9.5 típusú fibula, a tükör, varrótü, ruházat flitteres/lemezes díszei, csüngős nyakék és dobozka melléklet. Ilyen temetkezések a Makó-Mikócsa-dűlő MMG 215 és 245, Klárafalva-Községháza KLLH G1 és Kiszombor B KZB112 és 209-es temetkezései. Bár további kutatásokat igényel, viszont úgy tűnik, hogy ezeknek a klán alapon szerveződő

társadalmaknak, kiemelkedően fontos volt az ősökkel való kapcsolattartás (temetkezések felnyitása), akik az uralomhoz szükséges legitimációt biztosító leszármazás mellett, az erőforrások birtoklásának jogát is biztosíthatták az utódok számára. Abból ítélve, hogy a szarmata „kultúrhorizont” korai időszakától kezdve a női temetkezések újra felnyitása volt gyakori – lévén, hogy rendkívül ritkák a férfi temetkezések – ezek a társadalmak valószínűleg matrilineárisan tarthatták számon a leszármazást, amely összefüggésben állhat ezen női temetkezések „gazdag” mellékletadásával is. Mindazonáltal a vezető szerep elképzelhető, hogy bizonyos jelentősebb közösségi érdekeket jelentő és nagyobb fokú összehangolást feltételező feladatokat – mint például háborúskodás – leszámítva csak különböző, a létfenntartást szolgáló tevékenységekre korlátozódhatott – amelyre a különleges státusokkal összefüggésbe hozható státustárgyak is utalhatnak: például sarló, tűzcsiholó –, valamint a presztízstárgyak eloszlása. A létfenntartáshoz szükséges alapvető javak elosztása, vélhetőleg nem haladta meg a klán szintet, bár ebből a szempontból sem a települések, sem a temetkezések adatai nem egyértelműek. Úgy az egyének, mint a leszármazási ágak, valamint az esetleges klánok közötti állandó versengés feltételezhető, amelyre a temetkezések kialakításának energiaráfordítása és a presztízstárgyak mennyisége és azok imitációi is utalnak. A – legitimációtól független – hatalomnak ezt a kismértékű koncentrációját támogatja a viszonylag egyidejű római aranyérmék Kárpát-medencei területi eloszlása és regionális koncentrációja alapján kirajzolódó hatalmi körzetek elhelyezkedése is (80. ábra). Ezek alapján a 3. század végétől kezdve a Maros alsó szakasza egy a Felső-Tisza vidék és a Körösök menti, valamint nagyjából a 3–4. század fordulójától a Viminacium és Sirmium előterében elhelyezkedő hatalmi körzetek közötti periférikus és köztes területnek számíthatott egészen ezeknek a hatalmi-hálózatoknak a 4. század közepe környékétől kezdődő bizonyos fokú átrendeződéséig, amely a század végétől már gyökeres változásokon ment át. Jelenleg kérdés, hogy milyen – esetleg hierarchikus (?) – viszony feltételezhető a Maros alsó szakasza késő császárkori társadalmi, és a Hódmezővásárhely-Aranyágon feltárt, jelentősebb társadalmi komplexitást feltételező, és erőteljes Felső-Tisza vidéki kapcsolatokat mutató társadalmával. A római aranyérmék alapján feltételezhető 4. század közepe körül kibontakozó Kárpát-medencei hatalmi átrendeződés, a egyidejű temetkezőhelyek alapján nem mutat egyértelmű jeleket, bár felmerülhet, hogy némi összefüggés feltételezhető azzal a társadalmi átalakulással, amely a férfi temetkezések számarányának fokozatos növekedésével járhatott, majd a század vége környékén részben a fegyveres férfi temetkezések megjelenését is eredményezte, amely ugyanakkor a következő, hunkor előestéjének is tekinthető. Ennek megértése vélhetőleg további kutatásokat igényel, ugyanis időben ez nagy vonalakban megfelel bizonyos Fekete Tenger északi partvidéki –

feltételezhetően egyrészt Krim félszigeti eredetű – tárgytipusoknak a megjelenésével is, amelyek kapcsán – a kutatás földrajzi keretei miatt – egyelőre nem dönthető el, hogy azok mindössze cserehálózati kapcsolatok kiépülését jelentik, és/vagy migrációs folyamatokkal is összefüggésben állhatnak-e. Migráció lehetőségére utaló horizontális társadalmi különbségek, a – szeriáció alapján – nagyjából a 4. század utolsó harmada körüli időszakra keltezhető aradi és újszentannai urnás-hamvasztásos temetkezések kapcsán merülnek fel, amelyek a sajtyeni és fazekasvarsándi azonos – urnás-hamvasztásos – rítusú temetkezések alapján feltételezhetően már korábban is megjelentek a Maros alsó szakasza környékén, és a 4. század végére, a leletanyaguk alföldi párhuzamai alapján egy bizonyos fokú akkulturáción is keresztülmentek, ami kérdés, hogy utalhat-e ezen közösségeknek a kistáj társadalmába való strukturális integrációjára. Ezekkel szemben a csontvázas temetkezések rítuselemeinek sajátosságai nem, vagy rendkívül ritkán és jobbára csak az 5. századot követően utalnak horizontális társadalmi különbségekre.

A férfi temetkezések számarányának fokozatos növekedése kapcsán merült fel annak a lehetősége, hogy valamely oknál fogva –, mint például a háborúskodás, – a létfenntartás szempontjából egy fegyveres férfi – harcos (?) – réteg jelentősége társadalmi szempontból felértékelődhetett, amely már a temetkezések társadalmi reprezentációjában is fokozatosan megmutatkozott, úgy a fegyvermellékletek alapján, mint bizonyos körárkos férfi temetkezéseknek a temetkezőhelyen belüli szeparációjában, vagy kissírszámú szeparált temetkezőhelyekben. Ez részben meg is állja a helyét, viszont az olyan fegyveres temetkezéseket rejtő temetkezőhelyek, mint Tápé-Malajdok A és B, Sándorfalva-Eperjes, vagy Apátfalva-Nagyút-dűlőn szeparált – jelentős energiaráfordítással kialakított – férfi temetkezései, már egy új korszak, feltehetően a Hun hatalmi-struktúra alföldi megjelenésével állhatnak összefüggésben nagyjából a 4. század utolsó harmadát követő időszaktól. A korábbi klán alapon szerveződő heterarchikus, alapvetően decentralizált hatalmi-struktúrát képező társadalmak az ugyancsak klán alapon szerveződő, de ezúttal centralizált nomád-állam struktúráiba feltételezhetően könnyen integrálódni tudtak és talán ennek nyomai lehetnek a fentemlített temetkezőhelyek is. Azonban ez az integráció már egy összetettebb társadalmi komplexitást eredményező folyamat lehetett, amely újabb státuscsoportok megjelenését eredményezhette, illetve a sándorfalvi temetkezések szeparációja a hatalom nagyobb fokú centralizációjára is utalhat. A Maros alsó szakasza társadalmainak integrációja olyan értelemben valósulhatott meg könnyedén, hogy azok kevésbé összetett, klán alapon szerveződő heterarchikus társadalmak voltak, amelyeknél a közös őstől való leszármazást a legtöbb esetben – feltehetően az őskultusszal összefüggésbe hozható rituális keretek között – számon

tudták tartani és ez egyben azok horizontális csoportidentitásának alapját is képezhette. Ezzel szemben összetettebb társadalmi komplexitás esetén, főnökségeknél (*gens*?) már megjelenik a fiktív közös őstől való leszármazás – eredetmítosz, mint – kezdetleges ideológiája, amely már a klán szintet meghaladó – horizontális, ez úttal már valószínűleg etnikai – csoportidentitás alapját képezhette, amiből kifolyólag e társadalmak integrációjához a hun hatalmi-struktúrának nagyobb erőfeszítésre lehetett szüksége. Lévén, hogy az elit rendszerint meglévő, már adott értékrendszerekből (ősök tisztelete) szerez előnyt magának és alakít ki – netalán igazol (?) – fennálló egyenlőtlenségeket. Ilyen körülmények között ezek a klán alapon szerveződő társadalmak megőrizve – annak megfelelő – csoportidentitásukat, az integrációt követően könnyedén „válhattak hunokká”.

A harcos réteget feltételező fegyveres temetkezések jelenléte mellett, a Szeged-Nagyszéksóson előkerült rituális deponálás vagy áldozati lelet, illetve a – példanélküli presztízstárgy felhalmozásra utaló – szikáncsi kincslelet ezt követően már egy jelentős – a korábbi állapotoktól merőben eltérő – hatalmi központ kiépülésének lehetőségét veti fel a korábbi időszakok barbaricumai hatalmi központjainak marginális területein, amely alapvetően egy letelepült, agrártársadalmat feltételező államstruktúra, a Római Birodalom közelében helyezkedett el.

Nyilvántartási szám: DEENK/347/2022.PL
Tárgy: PhD Publikációs Lista

Jelölt: Kapcsos Norbert
Doktori Iskola: Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
MTMT azonosító: 10045119

A PhD értekezés alapjául szolgáló közlemények

Idegen nyelvű tudományos közlemények külföldi folyóiratban (4)

1. **Kapcsos, N.:** An attempt to reconstruct the chronology of the Roman and Early Migrations Period in the Lower Mureş Valley.
Ziridava Stud. Archaeolog. 34, 305-324, 2020. ISSN: 1224-7316.
2. **Kapcsos, N.:** Late Roman Period Cremation Burials in the Eastern Periphery of the Trans Tisa Region: The Lower Mureş Valley.
Ziridava Stud. Archaeolog. 33, 137-154, 2019. ISSN: 1224-7316.
3. **Kapcsos, N.:** Sarmatian graves from Pecica Site 18. Remarks upon the phenomenon of "isolated" graves from the Cris-Tisa-Mures region.
Ziridava Stud. Archaeolog. 31, 165-180, 2017. ISSN: 1224-7316.
4. **Kapcsos, N.:** The Sarmatian Graves of the 4R Archaeological Site Dated to the Third-Fourth century A.D. Additional Data on the Sarmatian Burial Rite in the Lower Mureş Region.
Ziridava Stud. Archaeolog. 28, 157-172, 2014. ISSN: 1224-7316.

További közlemények

Magyar nyelvű könyvek (1)

5. Gáll, E., Dobos, A., Petru, D., **Kapcsos, N.**, Wanek, F., Piroška, E., Nagy, S., Iván, A.: "Daciától Ultrasilvaniáig": A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai (3/4-12/13. század). Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 252 p., 2017. ISBN: 9786067390810

Magyar nyelvű könyvrészek (1)

6. **Kapcsos, N.**, Mărginean, F.: Egy 4. század végi - 5. század eleji teleprészet Konop határában: Kontaktzóna vagy kutatási stádium?
In: Új nemzedék. A szegedi Régészeti Tanszék tehetséggondozásának elmúlt évtizedei. : Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Vörös Gabriella és Wolf Mária tiszteletére. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről. Szerk.: Bíró Gyöngyvér, Pintér-Nagy Katalin, Szebenyi Tamás, SZTE Régészeti Tansz., Szeged, 187-213, 2020, (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről, ISSN 2062-9877 ; 7.) ISBN: 9789633067338

Idegen nyelvű, külföldi könyvrészek (2)

7. **Kapcsos, N.**: Urmele unei aşezări din perioada târzie a epocii sarmatice descoperite la Şagu "Sit A1_1", judeţul Arad Traces of a Settlement from the Late Sarmatian-Period discovered in Şagu " Site A1_1", Arad County.
In: Locuirea medievală timpurie din Transilvania şi vecinătăţi = The Early Medieval Habitation from Transilvania and its Surroundings / eds Florin Mărginean, Ioan Stanciu, Dan Băcuţ-Crişan, Complexului Muzeal Arad, Arad, 13-44, 2017, (Orbis Medievalis ; 1.) ISBN: 9786065438606
8. Gáll, E., **Kapcsos, N.**, Isvoranu, T., Iván, A.: From absolutization to relativization: the hoard from Valea-Strâmbă (Hu: Tekerőpatak)-Kápolnaoldal revisited.
In: Orbis Romanus and Barbaricum The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire. Ed.: Vitalie Bărcă, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 331-343, 2016, (Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum ; 14.) ISBN: 9786065437555

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (1)

9. Gáll, E., **Kapcsos, N.**, Iván, A.: Az abszolutizálás csapdái és a tekerőpataki kincsletet.
Tört. Tan. 24, 101-113, 2016. ISSN: 1217-4602.

Magyar nyelvű tudományos közlemények külföldi folyóiratban (1)

10. **Kapcsos, N.**: Római és kora népvándorlás kori fibulák Simánd határából: Adatok a Maros alsó szakasza római kori és kora népvándorlás kori fibuláinak repertóriumához.
Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat. 10-11, 53-72, 2019. ISSN: 1842-5089.

**DEBRECENI
EGYETEM**

**DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI KÖNYVTÁR**

H-4002 Debrecen, Egyetem tér 1, Pf.: 400
Tel.: 52/410-443, e-mail: publikaciok@lib.unideb.hu

Idegen nyelvű tudományos közlemények külföldi folyóiratban (1)

11. **Kapcsos, N.:** The Grave (?) in Şeitin from Another Perspective: A Necropolis and Many Questions.

Ziridava Stud. Archaeolog. 32, 139-156, 2018. ISSN: 1224-7316.

A DEENK a Jelölt által az iDEa Tudóstérbe feltöltött adatok bibliográfiai és tudománymetriai ellenőrzését a tudományos adatbázisok és a Journal Citation Reports Impact Factor lista alapján elvégezte.

Debrecen, 2022.06.21.

